

О. М. БОГДАШИНА, д-р іст. наук, проф., ХНПУ імені Г. С.Сковороди

ДО ПИТАННЯ ПРО ОСОБЛИВОСТІ СВИТОГЛЯДУ П. М. АРДАШЕВА

У статті розглядається вплив позитивізму та інших теорій на формування й еволюцію світогляду П. М. Ардашева і на наукові праці історика.

Ключові слова: П. М. Ардашев, позитивізм, наукове пізнання, історичний процес, історична наука, суспільство.

Постановка проблеми. Для новітньої історіографії характерним є активний процес модернізації методології та методики наукових досліджень, зростання інтересу до теоретико-методологічних проблем, що невіддільне від її інтеграції у європейський та світовий історіографічний простір. У цьому контексті актуальним є дослідження позитивістського історіописання 1860–1920-х рр., коли позитивізм набув пріоритетного характеру в історіографічному процесі. Саме позитивна філософія справила найбільший вплив на становлення суспільно-політичних та історичних поглядів професора Київського університету П. М. Ардашева.

Аналіз попередніх досліджень. Життя та творчість П. М. Ардашева дістала недостатнє висвітлення у науковій літературі [див. детальніше бібліографічний покажчик: 14, с. 65–5]. Його ім'я побіжно згадується в узагальнювальних працях В. П. Бузескула, М. І. Кареева, В. П. Корзун, С. П. Стельмаха, Г. П. Мягкова та інших авторів. Лише поодинокі статті сучасних дослідників Г. Ю. Баженовой, А. М. Зарубіна, Т. М. Іванової присвячені окремим аспектам його життя і творчості. У розвідках попередників оцінки поглядів П. М. Ардашева як позитивістських не підкріплювалися достатньою аргументацією.

Мета статті – виокремити головні елементи позитивістської моделі історіописання в працях П. М. Ардашева, показати дотримання ним позитивістської дослідницької методики. У той же час необхідно простежити вплив інших теорій на світогляд та наукову творчість вченого.

Виклад основного матеріалу. П. М. Ардашев (1865–1924 рр.) був учнем знаного московського професора В. І. Гер'є. У 1890 р. П. М. Ардашев був залишений при кафедрі загальної історії історико-філологічного факультету Московського університету для підготовки до професорського звання. У 1896 р. молодий історик був направлений Міністерством народної освіти Російської імперії на стажування до Франції, де у 1896–1898 рр. переважно працював у Паризькому національному архіві. Вчений пізніше брав участь у Міжнародних конгресах істориків у Берліні (1908 р.) та Лондоні (1913 р.) [14,

с. 10–11]. Перебування за кордоном, спілкування з відомими європейськими науковцями (серед них відомий німецький вчений К. Лампрехт [11]) вплинуло на його погляди та творчість.

Формування світогляду П. М. Ардашева припадає на 1990-і рр., коли «мода» на ранній позитивізм проходить і найвпливовішою філософською течією став модернізований позитивізм. Ідеї просвітництва, сцієнтизму, лібералізму разом з модернізованою доктриною позитивізму сформували основу світогляду історика.

Про поєднання просвітницьких та позитивістських переконань свідчить, наприклад, його оцінка місця релігії в суспільстві. П. М. Ардашев розвинув далі погляди європейських мислителів. На відміну від просвітителів, історики-позитивісти відзначали в цілому позитивний вплив церкви в певні історичні періоди чи в окремих сферах людського життя. П. М. Ардашев підкреслював визначальну роль церкви в зростанні культури: «Церква була єдиним носієм цивілізації серед варварського суспільства початку середніх віків; і ще довго після того вона продовжувала залишатися єдиною культурною силою» [12, ф. 1, спр. 8993, арк. 1].

Залишаючись прихильником ліберальних ідей щодо реформування суспільства у бік конституційної монархії, в той же час П. М. Ардашев був активним членом Київського клубу російських націоналістів. Проте вчений не був шовіністом, хоча побоювався активізації українського та інших національних рухів. Загалом він називав націоналізмом «всі можливі прояви національних засад в усіх галузях політичного, суспільного та культурного життя» [7, с. 8]. При цьому київський професор підкреслював, що «позитивне ставлення до національних засад не виключає негативного ставлення до тих спотворень, якими ці засади нерідко піддаються на практиці, серед яких: шовінізм, ксенофобія..., національна виключність» [7, с. 8]. Отже, коли мова йшла про крайнощі національної ідеї, учений засуджував націоналізм як ідеологію виключності однієї нації та проповідування зверхності національних інтересів над загальнолюдськими.

Важливим маркером прийняття новітніх ідей було ставлення науковця до матеріалізму та ідеалізму. П. М. Ардашев, як і переважна більшість позитивістів, критикував основні постулати гегельянства та інших теорій об'єктивного ідеалізму. Так, вчений виступив проти використання понять «історичне (неісторичне) життя», «історичні (неісторичні) народи». Він вважав ці ідеї застарілими (ідеями, що «підлягають здачі в архів») та науковими забобонами, що «гальмують науковий прогрес» [10, с. 54]. Київський дослідник підкреслював: «Сучасна історична наука хоче досліджувати та вивчати *всю доступну їй людську дійсність* та «всі племена земні» включити до сфери свого пізнання. *Історичне життя та історичні народи* для неї всюди, куди простягається історичне знання; *життя*

неісторичного, якісно відмінного від *життя історичного*, для неї також немає, як немає *історичних народів*, що якісно відрізняються від *народів неісторичних* [курсив автора – О. Б.]» [10, с. 55].

Більш складним було ставлення П. М. Ардашева до матеріалізму. П. М. Ардашев не вважав принциповою суперечку матеріалістів та ідеалістів щодо основного питання філософії. На його переконання, обидва підходи потрібно застосувати до пояснення явищ природи та суспільства. «Дуалізм людської природи, – визнавав вчений, – є наріжним каменем новітньої філософії» [12, ф. 167, спр. 2, арк. 2]. Такий підхід київського професора можна пояснити просто. У суспільстві позитивізм сприймався як різновид матеріалізму, оскільки деякі науковці прагнули дотримуватися матеріалістичного пояснення історичних подій. Між тим світогляд переважної більшості учених досліджуваного періоду був свідомо дуалістичним. І в даному випадку П. М. Ардашев наголошує на цьому. Фактично в європейській історичній науці досліджуваного часу співіснували дві впливові течії: німецька, яка поєднувала ідеалістичний підхід до філософії історії з позитивістськими принципами методики дослідження історичного процесу та класичний англо-французький позитивізм з його дуалізмом у поясненні суспільних явищ. Провідні ідеї обох течій були примітні в творчості багатьох істориків означеного періоду, найбільше проявляючись у стилі мислення, використанні загальноприйнятих у той час категорій та частково в змісті наукових праць.

Серед істориків на рубежі XIX–XX ст. ідеї І. Канта та неокантіанців, а також неоромантиків були менш популярні, порівняно із соціологічними. Сприйняттю цієї концепції заважали натуралістичний та раціоналістичний характер позитивістського світогляду, а також неприязнь позитивістів до ідеалістичної метафізики. Неоромантичне пояснення предмету, об'єкту, принципів та методів історичного дослідження значно відрізнялося від позитивістського. Неоромантизм підкреслював неповторність духовно-культурних явищ. У розумінні неоромантиків кожен народ (нація) був винятковим соціально-культурним феноменом. Між тим позитивісти наголошували на певних спільних рисах, що притаманні усім націям.

Про знайомство історика з ідеями неоромантизму та неокантіанства свідчать оцінки, занотовані в рукописах та опублікованих працях П. М. Ардашева, щодо ірраціонального пояснення неокантіанцями історичних фактів, використання притаманних романтизму термінів («народний дух» та інші), акцентування активної ролі колективної та індивідуальної свідомості в історії. Такі спроби не знаходили підтримки позитивіста П. М. Ардашева. Він, наприклад, вважав шкідливим зведення історичної еволюції до індивідуальних фактів («окремих вчинків певних осіб») і наголошував на колективному характері історичного процесу [4, с. 8]. Праці представників російської релігійної академічної філософії на рубежі

XIX–XX ст., в яких активно критикувалися ідеї матеріалізму, атеїзму, позитивізму, не справили помітного впливу на погляди П. М. Ардашева.

На відміну від деяких інших позитивістів, досить популярний на початку XX ст. марксизм серйозно не вплинув на світогляд П. М. Ардашева. Вчений відкрито виступив проти економічного детермінізму, розробленого, на його думку, найгрунтовніше у працях К. Маркса та Г. В. Плеханова [12, ф. 1, спр. 8971, арк. 214]. П. М. Ардашев оцінював теорію історичного матеріалізму як апіорну, гіпотетичну та застарілу для початку XX ст. («повний анахронізм у науковому сенсі») [3, с. 59–60].

На думку П. М. Ардашева, «діалектичний метод як певний зміст наукових форм логічного мислення, приправлений, так би мовити, значною дозою сп'янілого ідеалу, дав можливість засновникам марксизму, які старанно шукали в суспільних формах типових відносин, прийти до констатації... положень з характером більш-менш утопічних» [12, ф. 167, спр. 2, арк. 4]. Історик сприймав марксизм як метафізичне вчення, оскільки К. Маркс використовував ідеї Г. В. Ф. Гегеля, як і ідеї утопічного соціалізму. Останні також не сприймалися П. М. Ардашевим.

Посилаючись на Г. В. Плеханова, П. М. Ардашев розглядав розвиток продуктивних сил не як постійну, а змінну величину. Цю точку зору він обґрунтовував новими науковими відкриттями та винаходами [12, ф. 1, спр. 8971, арк. 214]. Термін «продуктивна сила» київський дослідник вважав лише абстракцією [12, ф. 1, спр. 8972, арк. 21]. Характеристика П. М. Ардашевим економічного ладу у працях з історії Франції була в чомусь подібною до марксистської, оскільки історик визнавав соціально-економічну обумовленість суспільно-політичних змін. У той же час він заперечував примат економічних законів в історичному процесі.

Головним об'єктом своїх історичних досліджень, на відміну від попередньої історіографії, позитивісти обирали колективні об'єкти: народ, націю, соціальні верстви. В якості предмета історичної науки П. М. Ардашев виділяв «людство в його послідовному розвитку культурному і суспільному, тобто в усій багатобарвності виявів його діяльності, протягом десятків століть... історія має справу з усією сукупністю, з усіма сторонами людської діяльності» [8, с. 28–29].

Водночас позитивісти продовжували вивчати й індивідуальні історичні факти. «Не одна абстрактна закономірність, – занотовував П. М. Ардашев, – предмет людських знань (Rsp – допитливості), але й жива (індивідуальна) конкретність» [12, ф. 1, спр. 8971, арк. 171]. На початку XX ст. зріс інтерес позитивістів до історії конкретної особистості. П. М. Ардашев у нотатках підкреслював, що історичний процес має розглядатися антропоцентрично [12, ф. 1, спр. 8973, арк. 21].

Для модернізованої позитивістської моделі історіюписання характерне різке зменшення ролі ідей натуралізму і органіцизму, посилення уваги до проблем наукового пізнання. П. М. Ардашев визнавав, що історичний процес не є довільною системою, який пов'язаний з фізіологічними та біологічними процесами [12, ф. 1, спр. 8971, арк. 49].

Послідовники позитивізму розглядали суспільство як цілісну систему (у деяких випадках і як соціальний організм). Повторюваність усталених у першу чергу соціально-економічних явищ доводила, на думку позитивістів, закономірностей чи сталих тенденцій). Проте останні мала віднайти інша наука – соціологія. Історична наука, на переконання П. М. Ардашева та інших істориків-позитивістів, повинна надавати фактичний матеріал для соціологічних узагальнень. У цьому сенсі можна трактувати реакцію П. М. Ардашева на назву російського перекладу книги П. Ж. Лакомба 1895 р. «Соціологічні основи історії»¹: «Можна говорити про історичні основи соціології, але вже ніяк про «Соціологічні основи історії» [4, с. 3 прим.].

Слідом за О. Контом та Д. С. Міллем історики-позитивісти скептично ставилися до філософії як науки. П. М. Ардашев критично ставився до самих термінів «філософія», «метафізика» та «філософія історії» [12, ф. 1, спр. 8972, арк. 27], наголошуючи: «немає дисципліни, яка була б універсальним знанням історичного процесу» [12, ф. 1, спр. 8972, арк. 27].

П. М. Ардашев виступав проти безумовного застосування методів природознавства в історичних науках. Так, головною помилкою Г. Т. Бокля, на думку київського професора, було те, що англійський історик «хотів до історії, науки переважно гуманітарної, застосувати повністю та без винятків метод природничих наук» [4, с. 5]. П. М. Ардашев критикував Г. Т. Бокля за перенесення законів природи на суспільство, оскільки, на переконання київського вченого, історичні явища не подібні хімічним чи фізичним [8, с. 15–16]. Він визначав формулювання історичних законів Г. Т. Боклем загалом невдалими [8, с. 15].

Як і переважна більшість інших істориків-позитивістів українських земель початку ХХ ст., П. М. Ардашев наголошував, що у суспільстві діють не історичні закони, а історичні закономірності [8, с. 17]. Таку позицію він обґрунтовував тим, що в історії не діють дві головні ознаки наукового закону: безумовність (немає винятків); закон пояснює поодинокі явища. Звідси вчений робить логічний висновок у дусі Дж. Ст. Мілля: «Емпіричних законів, тобто узагальнень відомих фактів, можна зробити в історії скільки душей завгодно, але ці quasi-закони не мають нічого загального з науковими законами та з поняттям закономірності» [8, с. 17].

¹ Точний переклад «De L'histoire considérée comme science» – «Історія як наука». Проте перекладач вирішив дати іншу назву.

П. М. Ардашев писав, що в суспільстві діють лише закони психології та біології. Він зводив історичні закономірності до закономірностей психологічних, вважаючи, що «лише закони, покладені в основі цих процесів, можуть слугувати для пояснення історичного процесу» і що «будь-яка ж спроба сформулювати історичні закони як особливі, самодостатні закони, неминуче завжди будуть вирішуватися формулюванням більш чи менш довільних узагальнень, які, нічого не пояснюючи, самі будуть вимагати пояснень» [8, с. 27].

Найбільш яскраво нові підходи до вивчення історії як закономірного процесу втілювалися в дослідженнях з європейської історії. П. М. Ардашев намагався довести саме причинно-наслідковий характер історичного процесу. Він підкреслював, що «випадковість, яка не суперечить причинності, відносна, а не абсолютна» [12, ф. 1, спр. 8971, арк. 148].

Як і просвітителі, позитивісти ставили ідею прогресу в залежність від розвитку суспільної свідомості. П. М. Ардашев, як і переважна частина науковців-позитивістів на теренах України, розглядав рівень знань та суспільної свідомості як головний критерій суспільного прогресу: у першу чергу розвиток науки: наукові відкриття, методи, наукова самосвідомість [12, ф. 1, спр. 8971, арк. 59]. Учений виділяв три аспекти прогресу в науці: наукове надбання, науковий метод, наукова самосвідомість [8, с. 2].

Дотримуючись розробленої позитивістами теорії чинників, науковець заперечував визнання якогось одного чинника в якості головного. Посилаючись на О. Конта та Л. Гумпловича, П. М. Ардашев відстоював необхідність вивчення різних факторів історичного розвитку, що «не можуть бути зведені до індивідуальної психології» [4, с. 8].

Спеціалісти з нової історії оцінювали діяльність історичних осіб з точки зору корисності не лише для народу, а й для держави та суспільства в цілому. Так, П. М. Ардашев пов'язував перехід від середньовіччя до нового часу з появою нових людей [1, с. 32–33; подібна думка: 5, с. 12–14], що приносили з собою «інші поняття, інші ідеї, інші устремління, інші ідеали» [9, с. 3]. Особливість нових людей, на думку історика, полягала у відсутності боязні подолати умовності традиції та співжиття [1, с. 32]. Така характеристика П. М. Ардашевим нових людей відбивала загальні суспільні настрої пореформеної доби.

Тексти позитивістів орієнтувалися на класичні канони наукового дослідження (подібність дослідницької моделі до природознавчої, культ історичного факту і принципу об'єктивності тощо). Спираючись на приклади з точних наук, П. М. Ардашев підкреслював важливість розгляду індивідуальних явищ: «На прикладі астрономії та геології можна бачити, що одينية та індивідуальне є не лише *засобом*, але також і *метою* наукового пізнання, що значення конкретного матеріалу не обмежується *службовою*

ролю, але що він представляє і *самостійний науковий інтерес* [курсив автора – О. Б.]» [4, с. 19].

П. М. Ардашев дотримувався типового для позитивістського варіанту історіописання фактографізму, вважаючи оцінки і висновки результатом узагальнення знайдених фактів. Він скептично ставився до гіпотез в історичній науці. «Пристрасть до логічних формул та абстрактних схем, – був впевнений П. М. Ардашев, – далеко не завжди в порозумінні з історичною дійсністю» [2, с. 1780].

Всі позитивісти надавали культурового значення принципу об'єктивності. П. М. Ардашев критикував французьких істориків часів Реформації О. Тьєррі та О. Міньє за нестачу об'єктивності в працях, оцінюючи їх наступним чином: «не стільки науково-історичні твори, скільки політичні памфлети – лише в історичній оболонці» [6, с. 14].

Іншим основним дослідницьким принципом позитивісти вважали принцип системності. За дотримання системного принципу в історичних дослідженнях виступав і П. М. Ардашев. Він пропонував застосовувати системний підхід для вивчення суспільної еволюції: «пізнати кожне з конкретних явищ даного процесу... або одну з фаз, як у геології» [12, ф. 1, спр. 8972, арк. 9].

Висновки. Отже, П. М. Ардашев дотримувався основних елементів позитивістської моделі історіописання: віра у суспільний прогрес, визнання історичного процесу закономірним, теорія суспільної еволюції. Його стиль історичного мислення був типовим саме для послідовників позитивізму.

Список літератури: 1. *Ардашев П. Н.* Абсолютная монархия на Западе / П. Н. Ардашев. – СПб. : Изд. Брокгауза-Ефрона, 1902. – V, 183 с. 2. *Ардашев П. Н.* Ипполит Тэн / П. Н. Ардашев // Вестник и библиотека самообразования. – 1903. – № 44. – С. 1776–1780. 3. *Ардашев П. Н.* Исторический материализм / П. Н. Ардашев // Чтения в Историческом обществе Нестор-летописца. – 1908. – Кн. 20, вып. 3. – С. 58–63. 4. *Ардашев П. Н.* История как наука / П. Н. Ардашев // Русское богатство. – 1896. – № 4. – С. 1–25. 5. *Ардашев П. Н.* Курс новой истории для VII кл. мужских гимназий / П. Н. Ардашев. – К. : Тип. 2-й Киев. артели, 1915. – X, 287 с. 6. *Ардашев П. Н.* Научно-историческая разработка материалов по истории Великой Французской революции / П. Н. Ардашев // Чтения в Историческом обществе Нестор-летописца. – К., 1907. – Кн. 20, Вып. 1. – С. 13–17. 7. *Ардашев П. Н.* Национализм на Западе. Его историческое происхождение и главнейшие моменты его развития : лекция, чит. в Киев. клубе рус. националистов 14 окт. 1910 г. / П. Н. Ардашев. – К. : Тип. Кушнерева, 1911. – 48 с. 8. *Ардашев П. Н.* О прогрессе в исторической науке : вступ. лекция, чит. в университете св. Владимира 14 окт. 1903 г. / П. Н. Ардашев // Университетские известия. – К., 1904. – № 1. – С. 1–30. 9. *Ардашев П. Н.* Провинциальная администрация во Франции в последнюю пору старого порядка. 1774–1789. Т. 2 : Провинциальные интенданты / П. Н. Ардашев. – СПб. : Тип. И. И. Чоколова, 1906. – XXII, 733 с. 10. *Ардашев П. Н.* [Рецензия] / П. Н. Ардашев // Русское богатство. – 1903. – № 4. – С. 53–57. – Рец. на кн. : Задачи понимания истории. Проект введения в изучение человеческой мысли / С. С. Арнольди. – 2-е изд. – СПб. : Тип. М. Я. Минкова, 1903. – XII, 340 с. – С. С. Арнольди – псевд. / П. Л. Лаврова. 11. *Ардашев П. Н.* Третий международный исторический конгресс в Лондоне / П. Н. Ардашев. – СПб. : Сенатская тип., 1913. – 59 с. 12. *Институт рукопису Національної бібліотеки ім. В. І. Вернадського Національної академії наук України.* 13. *Кареев Н. И.* Памяти двух историков (В. И. Герье и И. В. Лучицкий) / Н. И. Кареев // *Анналы : журн. всеобщей истории.* – 1922. – № 1. – С. 155–174. 14. *Павел Николаевич Ардашев :*

УДК 930:1: 731

До питання про особливості світогляду П. М. Ардашева / О. М. Богдашина // Вісник НТУ «ХП». Серія : Історія науки і техніки. – Харків : НТУ «ХП». – 2012. - № 42(948). – С. 10–17.

В статье рассматривается влияние позитивизма и других теорий на формирование и эволюцию мировоззрения П. Н. Ардашева и на научные труды историка.

Ключевые слова: П. Н. Ардашев, позитивизм, научное познание, исторический процесс, историческая наука, общество

In the article influence of positivism and other theories on forming and evolution of world view of P. N. Ardasheva and on scientific works of historian is considered.

Keywords: P. N. Ardashev, positivism, scientific cognition, historical process, historical science, society

Надійшла до редколегії 23.05.12

УДК 94(477)

Д. О. ДОБРОВОЛЬСЬКИЙ, асп., НТУ «ХП»

ПРОЦЕС «УКРАЇНІЗАЦІЇ» ВИЩОЇ ШКОЛИ В УКРАЇНІ СЕРЕДИНИ 20-х РР. ХХ СТ.

У статті розкрито процес «українізації» вищих навчальних закладів УСРР середини 20-х рр. ХХ ст. Розглянуто темпи запровадження української мови у вищу школу. Окреслено проблеми, що унеможлилювали своєчасне виконання програми «українізації» вищої школи, та причини, що їх зумовлювали.

Ключові слова: „українізація”, вища школа, українська мова, вища освіта, інститут

На сучасному етапі розвитку вищої школи в Україні є важливим врахування досвіду впровадження української мови. Оскільки в 20–30-і рр. ХХ ст., відбувалися процеси «українізації», зокрема і вищої школи. За радянських часів процеси «українізації» замовчувалися. Лише зі здобуттям незалежності України відновилося дослідження процесу «українізації» 20-х рр. ХХ ст. Серед опублікованих наукових робіт з окресленої теми виокремлюються праці, в яких відображено процес впровадження української мови, як викладової, у вищу школу України у 20-х рр. ХХ ст. У колективній монографії Інституту історії НАН України: «Українізація» 1920–1930-х роки: Передумови, здобутки, уроки» [1] розкрито причини та наслідки політики «українізації» на основі запровадження архівних документів. У роботі М. М. Кузьменко «Науково-педагогічна інтелігенція в УСРР 1920–1930-х рр.:

© Добровольський Д. О., 2012